

Кубатов И.К.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН САЛЫК ТУТУМУНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК РЕФОРМАЛАР (1991-1996-жж.)

Кубатов И.К.

ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВЫЕ РЕФОРМЫ В НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1991-1996 гг.)

I.K. Kubatov

**STATE LEGAL TAX SYSTEM OF THE KYRGYZ REPUBLIC
THE REFORM 1991-1996**

УДК: 630.18/04

Бул макалада Кыргыз Республикасынын салык тутумундагы мамлекеттик укуктук реформалары каралган. (1991-1996 жж.)

This article discusses the state of the legal tax system of the Kyrgyz Republic the reform 1991-1996.

СССРдин таркашы менен биринчи этапта кабыл алынган түзүмдүк реформалардын алгачкы кадамдары Кыргыз Республикасында салык салуу, менчиктештирүү, банк иши тармагына жана алардын мыйзамдуулугун жана ченемдик-укуктук негиздерине багытталган. Мындай иш-чаралар өндүрүштүн көлөмүнүн кескин кыскарышына, өлкөдө инфляциянын, жумушсуздуктун өсүшү менен коштолгон катаал шартка карабастан жүзөгө ашырылган. Мамлекетибизде базар экономикасын кайра курууда өлкөнүн салык тутумун жөнгө салган укук-ченемдик актыларды заманбап талапка ылайык жакшыртуу зарылдыгы келип чыккан.

Базар экономикасынын жаңы шартында мамлекетте маанилүү маселелерди чечүү максатында, Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети тарабынан 1991-жылдын 1-январында «Ишканалардан, бирикмелерден, уюмдардан жана жарандардан алынуучу салыктар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынган. Аталган мыйзамга ылайык, негизги, жалпы республикалык салыктардын төмөнкү түрлөрү: *пайдадан алынуучу салык, чет өлкөлүк юридикалык жактардын Кыргыз Республикасындагы иштен алган пайдасынан алынуучу, айлантуудан алынуучу салык, экспортко жана импортко салынуучу салык, колхозчулардын эмгегине акы төлөө фондусуна салынуучу салык, керектөөгө багытталуучу каражаттарды жөнгө салуучу салык, кирешелерден алынуучу салыктар, Кыргыз Республикасынын аймагындагы жалпы мамлекеттик, республикалык жана жергиликтүү маанидеги автомобиль жолдорун пайдалангандыгы үчүн салык*, чарбалык ишти уруксат алуу, эмгек ресурстары үчүн жана башкаруу аппаратына таандык кылынган кызматкерлер үчүн эмгек ресурстары үчүн төлөөлөр каралган. Андан сырткары, аталган мыйзамга СССРдин жарандарынан, чет өлкөлүк жарандардан жана жарандыгы жок адамдардан алынуучу киреше салыгы киргизилген. Бирок, бул

салыктын түрү СССР Жогорку совети тарабынан 1990-жылдын 23-апрелинде кабыл алынган «СССРдин жарандарынан, чет өлкөлүк жарандардан жана жарандыгы жок адамдардан алынуучу киреше салыгы жөнүндө» СССРдин мыйзамына ылайык төлөнгөн.

Ошондой эле, бул мыйзамда салык төлөөчүлөрдүн салык милдеттенмесин так аткарбаган учурдагы укуктук жоопкерчилиги жана салык мыйзамдарынын туура жана так аткарылышы менен сакталышына салыктык контроль жүргүзүү тартиптери каралаган. Маселен, мыйзамдын 50-беренесине ылайык салык салуунун максаттары үчүн зарыл болгон кирешелер жөнүндө салык декларациясын өз убагында тапшырбоо менен кирешелерди жаап жашырып салык төлөөдөн качкан салык төлөөчүлөр салык органдарынын жетекчилери тарабынан 50 сомдон 100 сомго чейинки өлчөмдө, ал эми жыл ичинде ошол эле аракеттерди кайталаганда 200 сомдон 300 сомго чейинки өлчөмдө административдик жаза чаранын айып салуу түрү менен жоопкерчиликке тартылган. Ал эми, салык органдарынын кызмат адамдарына мыйзамда белгиленген кызматтык милдеттерди аткарууда талаптарды, көрсөтмөлөрдү жана буйруктарды так аткарбаган кызмат адамдарына салык органдарынын жетекчилери тарабынан 50 сомдон 200 сомго чейинки айып салуу менен административдик жоопкерчиликке тартылган. Тактап айтканда, салык органдарынын кызмат адамдарынын аракеттерине административдик тартипте даттануу белгиленген.

Мына ошентип, бул мыйзам 1991-жылдын акырына чейин колдонулган т.а. Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин 1991-жылдын 17-декабрындагы №661-ХІІ токтому менен күчүн жоготкон.

Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин 1991-жылдын 17-декабрындагы №659-ХІІ токтому менен «Калктан алынуучу салыктар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы колдонууга киргизилген. Бул мыйзамга ылайык Кыргыз Республикасынын аймагынан туз салыктар болуп эсептелген *жер салыгы, транспорт каражаттарынын ээлеринен салык жана кыйыр салыктын түрүнө кирген кошумча нарк салыгы* алынган. Ошондой эле, эл депутаттарынын

жергиликтүү кеңешинин чечимдери боюнча жарандарга жергиликтүү салыктар жана жыйымдарды киргизүү тартиби каралган.

Ошол учурда, аталган мыйзамдын 28-беренесине ылайык *жер салыгын*¹ төлөөчүлөрү болуп шаар жана айыл жеринде, белгиленген тартипте бөлүнүп берилген жер тилкелери бар Кыргыз Республикасынын жарандары, чет өлкөлүк жарандар, жарандыгы жок адамдар эсептелген. Бул салык боюнча төлөөчүлөрдү эсепке алууну жана жер салыгын эсептөө жыл сайын 1 январга карата мамлекеттик салык органдары тарабынан жүргүзүлгөн.

Салык салуунун объектиси болуп белгиленген тартипте бөлүнүп берилген жер аянты эсептелген.

Ал эми, жер салыгынын салыктык коюму жылына калктуу пункттардын класстарына карата салык төлөөчүлөргө бөлүнүп берилген жер тилкелеринин жалпы аянттык бирдигине эсептелген. Мисалы, 1992-жылга карата жер салыгы Бишкек, Токмок, Ош, Кара-Балта, Жалал-Абад, Каракол, Талас, Чолпон-Ата шаарлары боюнча 1 кв.м. 80 тыйындан, Нарын, Ыссык-Көл, Кант, Өзгөн, Таш-Көмүр, Көк-Жангак ж.б. шаарларга 60 тыйындан, калган шаарлар менен кыштактардан 40 тыйындан, ал эми, айылдык калктуу конуштарга 20 тыйындан жер салыгынын салыктык коюму белгиленген. Мындай салыктык коюм ошол учурдагы жер салыгына бирдиктүү салыктык ставка белгиленбегенин жана ал жерлердин жайгашкан жерине карата белгиленгендигин белгилеп көрсөткүм келет.

Андан сырткары, жер салыгын төлөө мөөнөтү эки бөлүккө бөлүнүп көрсөтүлгөн. Тактап айтканда, салык төлөөчүлөр жер салыгын өтүп жаткан жылдын 15 июнуна чейин бир бөлүгүн, 15 августка чейин экинчи бөлүгүн төлөөгө милдеттендирилген. Бирок, аталган мыйзамда салыкты төлөө мөөнөтү эки бөлүккө бөлүнүп көрсөтүлгөнү менен пайыздык көрсөткүчтөрү так белгиленген эмес.

Кошумча нарк салыгы – бул кыйыр салык болуп эсептелет жана Кыргыз Республикасынын аймагындагы бардык салык салынуучу беримдердин, ошондой эле салык салынуучу импорттун наркынын бир бөлүгүн мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнө алып коюу таризи².

Аталган мыйзамга ылайык, КНС төлөөчүлөрү болуп ишкердиктин баардык түрүн ишке ашырган жана мыйзамда белгиленген тартипте ишкер катары каттоодон өткөн жылдык кирешеси 60 000 рублдан ашкан жактар эсептелген. Ошол учурда, бул мыйзамда кошумча наркка салыкты каттоо чеги 60 000 рубл өлчөмүндө белгиленген.

Товарларды республиканын аймагында ишке

ашыруу боюнча айлантуулар, анын ичинде өндүрүштүк-техникалык белгидеги аткарылган иштердин жана көрсөтүлгөн кызматтардын наркы салык салуунун объектиси болуп саналган.

Ошол учурда, КНСна салыкты төлөө бирдиктүү ставка боюнча жүргүзүлгөн т.а. товарларды (жумуштарды, тейлөөлөрдү) ишке ашырууда фактылай алынган ички кирешеге 20% өлчөмдө белгиленген. Андан сырткары, КНС эсептөө киреше салыгын аныктоо үчүн белгиленген форма боюнча салык органдарына тапшырылган салык декларациянын негизинде жарандардын туруктуу жашаган жери боюнча салык органдары тарабынан жүргүзүлгөн.

КНСнын салыктык мезгили болуп календарлык ай эсептелген.

1991- жылы Кыргыз Республикасында «Калктан алынуучу салыктар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык унаа каражат ээлеринен алынуучу салык киргизилген. Бул салыкты төлөөчүлөр болуп менчигинде унаа каражаты жана башка өзү жүрүүчү машиналары жана механизмдери бар, Кыргыз Республикасынын жарандары, КМШга мүчө мамлекеттердин жарандары, чет өлкөлүк жарандар, жарандыгы жок адамдар эсептелген. Мыйзамда көрсөтүлгөн ченемдерге талдоо жүргүзүүдө, салык салынуучу унаа каражаттарына менчик же пайдалануу укугу салык салуу объектиси болуп саналары белгиленгенин атап көрсөткүм келет.

Андан сырткары, жогоруда аталган мыйзам боюнча, бул салыктын коюму жыл сайын мыйзам менен белгиленген. Мисалы, унаа каражаттарынын ээлеринен алынуучу салыктын салыктык ставка 1992-жылга карата төмөнкүдөй өлчөмдө белгиленген³.

Салык салуу объектилеринин аталыштары.	Салыктын өлчөмдөрү. (рубль, тыйын)
Жеңил автомобилдер	2 рубль
Мотоциклдер жана мотороллер	1 рубл 20 тыйын
Жүк ташуучу жана башка, өзү жүрүүчү машиналар жана механизмдер	4 рубл
Моторлуу кайыктар	1 рубл

Бул салык боюнча салыктык мезгил болуп календарлык жыл эсептелген.

Жогоруда белгилегендей Кыргыз Республикасынын салык тутумундагы алгачкы реформалар биринчи кезекте мамлекеттин фискалдык максаттарын чечүүгө багытталганын белгилеп кетким келет. Мамлекетибиздин жүргүзгөн салык саясатын талдоо менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтү эң жогорку салыктарды белгилөөнүн жана алуунун усулдарын иштеп чыкканына гана күбө болобуз. Себеби, Өкмөттүн салык саясаты жогорку салык

¹ Закон Кыргызской Республики “О налогах с населения”. Введен в действие постановлением Верховного Совета Республики Кыргызстан от 17 декабря 1991 года. №659-ХII

² Г.Н. Омуркожоева. Налоговое право Кыргызской Республики. Учебное пособие.- Бишкек: Издательство КРСУ, 2011г. С.127.

³ Закон Кыргызской Республики “О налогах с населения”. Введен в действие постановлением Верховного Совета Республики Кыргызстан от 17 декабря 1991 года. №659-ХII

коюмун аныктоо, салыктын көп түрдүүлүгү менен салыктык жеңилдиктердин жоюлушу, бир кыйла айып санкциялар тутумунун белгилениши, мамлекеттик фискалдык органдарга чексиз ыйгарым укуктарды ыйгаруу менен катар салык төлөөчүлөрдүн укуктарын чектөө менен жүргүзүлгөн. Ошондуктан, өлкөдөгү экономикалык, социалдык жана саясий абал жогорку салыктарды аныктоо менен салык саясатын жүргүзүүгө шарт түзүп, төмөнкү терс жагдайларга криптер кылган.

Биринчиден, салык мыйзамдарында көрсөтүлгөн милдеттер аткарылбагандыктан, салык төлөөчүлөр өз убагында жана туура салык төлөөдөн качуунун кесепетинен, жылдан-жылга өлкөнүн экономикасынын кескин төмөндөшүнө алып келип өндүрүштүн баардык тармагындагы өсүү темпин начарлаткан.

Экинчиден, салык салуудан кирешелерди жаап жашыруунун натыйжасында, мамлекет көптөгөн салыктар боюнча тийиштүү каражаттардын бир аз гана бөлүгүн чогулткан. Тактап айтканда, ар бир үчүнчү легалдуу салык төлөөчү салык салуунун милдеттүүлүгүнүн принцибин аткарган эмес.

Үчүнчүдөн, «көмүскө экономика» массалык түрдө жайылып өндүрүштүн өсүү деңгээлин төмөндөткөн т.а. өндүрүштүн деңгээли 25%дан 40-50%га жеткен (КР улуттук статкомитетинин расмий маалыматы). Жалпысынан мамлекеттин салык органдарынын чектелбеген ыйгарым укуктары, кирешелердин салыктык булактарынын чектелиши ж.б. ушул сыяктуу көптөгөн чечилбеген маселелерден улам өлкөнүн экономикасы үстөкө-босток оорлоп турган.

Жогоруда аталган себептер өлкөдөгү курч каржы катаалдыгына такап, мамлекетте салык саясатын жана экономиканы өнүктүрүүдө салык мыйзамдарын жакшыртуу зарылдыгы келип чыккан. Ошол эле учурда каржылык-бюджеттик, салыктык-укуктук чөйрөдө үзүл-кесил жүргүзүлгөн реформалар мамлекеттин каржылык-экономикалык негизин натыйжалуу өнүктүрүүгө өбөлгө түзбөй келет.

1993-жылдын 5-майындагы кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык өлкөдө салык тутуму түшүнүгү салыктык-укуктук мамилелерде колдонула баштаган. Буга ылайык, салык тутуму – бул мамлекет тарабынан мыйзамда белгиленген тартипте аныкталган салык салуунун маанилүү шарттарынын жыйындысы. Салык тутумунун юридикалык өзгөчөлүгүнүн маанилүү шарттары болуп төмөнкүлөр эсептелет: салык мыйзамдары; салыктын негизги элементтери; салыктык-укуктук мамилелеринин катышуучулары; салык чөйрөсүндөгү окумуштуулардын теориялык тыянактары.

Андан сырткары, 1993-жылдын 10-майында киргизилген Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы салык саясатында салык төлөмдөрүнүн

коюмдарын эсептөөдө орчундуу мааниге ээ болгон⁴. Өлкөдө улуттук валютанын киргизилиши менен салык коюмдарын кайрадан эсептөө максатында, 1993-жылдын 19-майында «Салыктардын жана башка төлөмдөрдүн коюмдарын жана өлчөмдөрүн кайра эсептөөнүн тартиби жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому кабыл алынган. 1994-жылы КРнын Жогорку Кеңеши тарабынан «Жергиликтүү салыктар жана жыйымдар жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы» кабыл алынып, ал 1994-жылдын 14-апрелинде №1479-ХII токтому менен колдонууга киргизилген. Бул мыйзам, Кыргыз Республикасында жергиликтүү салык салуунун жалпы принциптери, жергиликтүү салыктарды менен жыйымдарды киргизүүнүн, эсептөөнүн жана алуу тартибин аныктаган. Аталган мыйзамга ылайык, жергиликтүү салыктардын 3 түрү: рекламага, теплица шарттарында гүл өстүргөн жана аларды калкка саткан жарандардан алынуучу, малга салынуучу салыктар жана жыйымдардын 9 түрү: курорттук, соода укугу үчүн, ит ээлеринен алынуучу, жергиликтүү аукциондорду жана лотереяларды өткөрүү укугу үчүн, автотранспортту койгондугу үчүн, жергиликтүү символиканы пайдалануу укугу үчүн, биржаларда жасалган бүтүмдөрдөн, калктуу конуштарды тазалагандык үчүн, кино жана теле тартууларды жүргүзүү укугу үчүн жыйымдар киргизилген.

Мына ошентип, жогоруда талган мыйзам республиканын аймагында 1997-жылдын 7-апрелине чейин колдонулган. Тактап айтканда, 1996-жылдын 11-январында кабыл алынган КРнын Салык кодексине 1997-жылы өзгөртүү жана толуктоолор киргизилип, жергиликтүү салыктар жана жыйымдар өзүнчө мыйзам менен аныкталбастан, КРнын Салык кодексине өзүнчө XIII бөлүм болуп киргизилген. Буга ылайык, жогоруда аталган мыйзам КРнын Жогорку Кеңешинин мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан 1997-жылдын 7-апрелиндеги №20 мыйзамына ылайык күчүн жоготкон.

Илимий изилдөө ишинин жүрүшүндө, жаңы көз карандысыздыкка ээ болгон мамлекетибизде салык тутумун укуктук жактан жөнгө салган негизги дагы бир мыйзам кабыл алынганын белгилегим келет. Тактап айтканда, 1994-жылдын 14-апрелинде №1473-ХII КРнын Жогорку Кеңешинин токтомунун негизинде «Кыргыз Республикасында салык тутумунун негиздери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы колдонууга киргизилген. Бул мыйзам Кыргыз Республикасында салык тутумунун курууда жалпы принциптерди, салык органдары менен салык төлөөчүлөрдүн укуктарын, милдеттерин жана жоопкерчилигин аныктаган тунгуч ченемдик-укуктук акты болуп саналат.

Андан сырткары, мыйзамда салык жана салык тутуму түшүнүгү, салыктын негизги элементтери

⁴ У.О.Аманалиев Кыргыз Республикасынын салык укугу. Окуу китеп. Б.,2012ж.226.

жана салыктын, жыйымдардын түрлөрү каралган.

Бул мыйзамга улай, 1994-жылдын май айында «Чекене соодада товар жүгүртүүдөн жана калкка кызмат көрсөтүүдөн алынуучу убактылуу салык жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынып, КРнын Жогорку Кеңешинин 1994-жылдын 27-майындагы №1534-ХII токтому менен колдонууга киргизилген. Аталган мыйзамга ылайык чекене соодада товар жүгүртүүдөн жана калкка кызмат көрсөтүүдөн салык алуу үчүн салык төлөөчүлөрдү негизги үч топко бөлүп карасак болот.

- ири салык төлөөчүлөр – 5000 сом;
- орто салык төлөөчүлөр – 1500 сом;
- жеке салык төлөөчүлөр – 120 сом же күнүнө 4 сом.

Салык боюнча салыктык мезгил биринчи жана экинчи топторго календарлык ай менен, ал эми үчүнчү топтор үчүн календарлык күн эсептелген.

Жүгүртүүдөн алынуучу салык менен бирдикте 1992-жылдан баштап салык тутумуна эки башка кыйыр салыгы кошумча нарк салыгы жана акциз салыгы киргизилген. Биздин салык тутуму үчүн таптакыр жаңы болуп эсептелген жана аны жайылтуудагы татаалдык карабастан 1992-жылдын мартынан тартып Кыргыз Республикасынын бюджетин түзүүдөгү кошумча нарк салыгынын негизги ордун, аны менен биргеликте акциз жана жер салыгынын бюджеттик тутумдагы маанисин белгилеп кетким келет.

КНС жана акциз салыгы бюджетти толтуруунун эффективдүү фискалдык куралы катары гана эмес баардык ишкерлердин чарбалык иш аракет жүргүзүүдө тең укуктуулук мүмкүнчүлүгүн шарттайт. Мисалы, 1992-жылга карата экономиканын өсүү процессине салыктык милдет ИДП 16,7% түзгөн. Негизги мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүн салыктык түшүүлөр түзүп, анын ичинде кошумча нарк салыгы -33%, ал эми акциз салыгы -11,8 пайыздык көрсөткүчтү көрсөткөн⁵.

1994-жылдын 14-апрелиндеги №1480-ХII КРнын Жогорку Кеңеши тарабынан «Салыктык эмес төлөмдөр жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынып жана ал ошол эле жылы 14-апрелиндеги №1481-ХII токтомунун негизинде колдонууга киргизилген. Негизинен, бул мыйзам салыктык эмес төлөмдөр болуп эсептелген жыйымдар, төлөмдөр, чегерүүлөр, кирешелер, санкциялардын тизмесин так аныкталган. Ал эми, мыйзамга ылайык, салыктык эмес төлөмдөрдү белгилөө жана алып салуу, өлчөмдөрүн жана мөөнөттөрүн, аларды бюджетке чегерүүнүн тартибин, төлөөчүлөрдүн милдеттерин жана жоопкерчилигин жана аларга контроль жүргүзүү ыйгарым укуктарын КРнын Жогорку Кеңеши жана мамлекеттик бийликтин башка органдары жүзөгө ашырган.

Мына ушундай, салык мыйзамдарынын кабыл алынуусу менен жөнгө салынган 1991-жылдан,

1996-жылга чейинки мезгилдеги салык тутумунун өзөгүн негизги республикалык жана жергиликтүү салыктар түзгөн. Тактап айтканда, 1994-жылдын 14-апрелинде №1473-ХII КРнын Жогорку Кеңешинин токтомунун негизинде колдонууга киргизилген «Кыргыз Республикасында салык тутумунун негиздери жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык, Кыргыз Республикасында *жалпы мамлекеттик салыктар жана жергиликтүү салыктар* алынган.

Биз жалпы мамлекеттик салыктар деп тийиштүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары тарабынан аныкталган тартипте жана шартта республикалык бюджетке түшүүчү милдеттүү төлөмдөрдү түшүнөбүз.

Кыргыз Республикасы 1991-жылдын 31-августунда эгемендике ээ болгондон баштап, мамлекеттибизде экономиканы жөнгө салуу үчүн күчтүү жана эффективдүү системаны куруунун жолун издей баштаган.

Албетте, мамлекеттин эн негизги белгиси жана өлкөнүн казынасын толтуруунун эн негизги булагы болуп салык эсептелет эмеспи. Ошондуктан, салык - бул республикалык жана жергиликтүү бюджеттин пайдасына юридикалык жана жеке жактардын кирешелеринен алынуучу милдеттүү төлөмдөр болуп эсептелет.

Кайсы өлкөдө болбосун, каржы системасын турукташтыруунун эн башкы шарты – салык чогултуу менен салык төлөчүлөргө тийиштүү тартипти ыраатка келтирүү. Салык тутуму менен аны ишке ашыруу механизмдери экономикалык реформанын негизги багыттары менен байланышта жүрүп, мамлекеттин социалдык – экономикалык, бюджеттик – каржы саясатынын койгон максаты менен милдеттеринин аткарылышына көмөк көрсөтүүгө тийиш. Мамлекеттибизде салык мыйзамдарындагы ченемдердин сакталышын, бюджетке салык жана башка төлөмдөрдү туура, толук жана маалында түшүү милдеттерин салык органдары ишке ашырып келет. Салык кызматына тийиштүү суроолор жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу салык органдарына көз каранды илимий-практикалык маанилүүлүгүнө карабастан, ушул кезге чейин илимий изилдөө иштеринин объектиси катары изилдене элек.

Борбордук жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары салык укук мамилелерине тикелей эмес, мамлекет тарабынан тийиштүү компетенцияга ээ болгон ыйгарым укуктуу орган катары катышат. Бул ыйгарым укуктуу органдар жеке кызыкчылыктарды көздөбөстөн, мамлекеттин атынан жана анын кызыкчылыгын тартуулаган жак катары иш алып барат. Жеке кызыкчылыктарды көздөгө алардын конституциялык укугу жок. Атап айтсак, В.Е. Кириллин абдан туура белгилейт «салык төлөө боюнча мамиледе укук субъектиси катары мамлекет чыгат, ал эми укук мамилесинин субъектиси катары мамлекеттин атынан чыгуучу

⁵ Данные Национального статистического комитета КР.

салык органдары эсептелет⁶. Андыктан, салык укук мамилесинде мамлекетте негизги өкүл катары салык органдары чыгат.

1990-жылдын башында ишке ашырылып жаткан экономикалык реформанын жаңы шартында жана жогоруда кабыл алынган ченемдик-укуктук актылардын колдонулушун көзөмөлдөө максатында, 1990-жылы 29-январында СССР министрлер кеңешинин №76 токтому менен СССР финансы министрлигинин тутумунда Мамлекеттик салык инспекциясы түзүлгөн. Буга улай, Кыргыз ССРнин Минстрлер Советинин 1990-жылдын 7-апрелинде чыккан «Мамлекеттик салык кызматы жөнүндө» токтомуна ылайык 1990-жылдын 1-июлунан баштап салык кызматы Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин тутумуна кирген⁷. Ушул жылдан тартып өлкөнүн салык кызматынын тарыхый өнүгүү жолу деп атасак болот.

Кыргыз Республикасында салык кызматын кайрадан куруу мезгилинде, салык кызматынын өлкөдөгү экономикалык, саясий жана чарбалык реформаларды аткаруу функциясы жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылуудагы орду, СССР министирлер кабинетинин “Мамлекеттик салык инспекциясынын укугу, милдети жана жоопкерчилиги жөнүндө” СССРдин мыйзамын негиз кылып алуу менен 1990-жылдын 24-январында кабыл алынган токтому ачык белгилеген. Маселен, мындай функцияларды аткаруу менен салык инспекциясы салык мыйзамдарын аткарылышын көзөмөлгө алуу учурунда 32,4 млн. өлчөмүндө жашыруун алынган киреше бюджетке кошумча кайтарылган. Мына ошондуктан, салык кызматы, мамлекеттин экономикалык саясатын ишке ашыруудагы жана экономикалык коопсуздукту камсыз кылуудагы эң эффективдүү курал болуп эсептелген.

Базар экономикасына өтүү менен 1991-жылдын акырында өлкөбүздө мамлекеттик башкаруу тармагында бир катар реформалар жүргүзүлүп, анын ичинде Кыргыз Республикасынын салык тутумундагы салыктарды жана милдеттүү төлөмдөрдү төлөө тариптери менен шарттарын, салыктарды республикалык бюджетке өз убагында туура, так түшүшүн көзөмөлгө алуу функцияларын жүзөгө ашырган органдарын ишин укуктук жактан жөнгө салган бир катар салык мыйзамдары кабыл алынган. Албетте, буга мисал катары, 1991-жылдын 1-июлунда кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын салык кызматы жөнүндө» мыйзамын белгилеп көрсөткүм келет. Бул мыйзам салык органдарынын укуктарын жана милдеттерин, кызмат адамынын функцияларын жана ыйгарым укуктарынын ишке ашыруудагы укуктук усулдарын жана формаларын, кызмат адамынын

ыйгарым укуктарын ишке ашыруудагы кепилдиктерин жана жоопкерчилигин аныктаган алгачкы мыйзам болуп эсептелет. Буга катар, 1992-жылдын 4-мартындагы №23 Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы⁸ менен бекитилген жобого ылайык мамлекеттик салык инспекциясы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн карамагына киргизилүү менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу мамлекеттик салык инспекциясы деп аталган.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыкка ээ болуусу менчиктештирүү сыяктуу мамилелер салык түшүнүгүн кеңири колдонууну жана коомдо жаңы укуктук мамилелердин пайда болуусуна алып келген. Коомдогу мындай мамилелерди укуктук жактан жөнгө салуу үчүн бир катар ченемдик-укуктук актылар кабыл алынган. Булардын катарында, 1992-жылы 6-мартта «Кыргыз Республикасынын салык кызматы жөнүндө» мыйзамынын кабыл алынгандыгына байланыштуу 1992-жылдын 8-июнундагы №83ПБ Кыргыз Республикасынын Президентинин буйругу менен салык инспекциясы Кыргыз Республикасынын каржы министрлигине караштуу мамлекеттик салык инспекциясы болуп кайрадан түзүлгөн. 2002-жылы Каржы министрлигине караштуу кирешелер боюнча комитет түзүлүп, ага Мамлекеттик салык инспекциясы жана Мамлекеттик бажы инспекциясы киргизилген. 2005-жылы Мамлекеттик салык инспекциясы түздөн түз Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн карамагына өткөрүлүп берилген. Ал эми 2007-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик салык инспекциясы Кыргыз Республикасынын салыктар жыйымдар боюнча мамлекеттик комитети болуп түзүлгөн. 2009-жылы Кыргыз Республикасынын салыктар жана жыйымдар боюнча комитети Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы Мамлекеттик салык кызматы болуп кайрадан уюшулган.

1990-жылдын башында жүргүзүлгөн салык реформасы салык кирешелеринин курамын жана түзүмүн өзгөрткөнү менен көп убакыттарда совет доорундагы тажрыйба колдонулуп салык алуу тартиптерин түп тамыры менен өзгөртө алган эмес.

1990-жылдан тартып, 1996-жылга чейин Кыргыз Республикасынын салык тутумунда, салыктын ар бир түрү өзүнчө мыйзам менен жөнгө салынып, ар бирине белгиленген башкаруучулук тутуму өз алдынча аныкталган. Натыйжада, коомдогу салыктык-укуктук мамилелердин укуктук базасы чийки даярдалган мыйзамдар жана мыйзам алдындагы актылар менен жөнгө салынган. Салык салуу тармагында уставдык, инструкциялык, мыйзамдык мүнөздөгү ар түрдүү укуктук актылар колдонулуп,

⁶ Кириллина В.Е. Субъект налогового права как правовая категория // Финансовое право.– 2004.– №3. С.32.

⁷ К.Исаев “Салык бийлигин кандай түшүнөбүз” // Кыргыз туусу гезити. Тогуздун айынын 17си, 1991-ж. №241. (20042).

⁸ Указ Президента Кыргызской Республики "Об образовании государственных агентств и государственных инспекций при Правительстве Республики Кыргызстан" от 10 февраля 1992 года № УП-39

натыйжада, мындай укуктук актылар салык төлөөчүлөр үчүн дагы, салыктык башкаруу органдары үчүн дагы кыйынчылыктарды жаратып, салык тутуму эпсиз, татаал жана чар жайыт мүнөздө өкүм сүргөн. Мына ошондуктан, Кыргыз Республикасы үчүн салык тутумун юридикалык жактан бекемдеп, анын мыйзамдык негизин жөнгө салган жана аныктаган ченемдик-укуктук актылардын бирдиктүү тутуму зарыл болгон.

Мына ошентип, Кыргыз Республикасында салык тармагындгы укуктук реформанын биринчи этабы 1996-жылы 1-июлда жаңы салык кодексинин кабыл алынышы менен аяктап, салыктарды белигилөө жана колдонууга киргизүү тартиптерин, салыктардын түрлөрүн, салык төлөөчүлөрдүн укуктарын жана милдеттерин, салык көзөмөлүнүн ыкмаларынын жана формаларын, салык-укуктук мамилелеринин катышуучуларынын юридикалык жоопкерчилигин так белгилөө менен Кыргыз Республикасынын салык кызматынын ишин уюштуруучулук-укуктук жактан бир кыйла өзгөртүп укуктук негиздерин так аныктаган Кыргыз Республикасынын Салык кодекси кабыл алынган.

Адабияттар:

1. Аманалиев У.О. Кыргыз Республикасынын салык укугу. Окуу китеп. Б., 2012-ж. 22 б.
2. Омуркожоева Г.Н. Налоговое право Кыргызской Республики. Учебное пособие.- Бишкек: Издательство КРСУ, 2011г. С.127.
3. Кириллина В.Е. Субъект налогового права как правовая категория // Финансовое право.– 2004.– №3. С.32.
4. К.Исаев “Салык бийлигин кандай түшүнөбүз”// Кыргыз туусу гезити. Тогуздун айынын 17си, 1991-ж. №241.(20042).
5. Закон Кыргызской Республики “О налогах с населения”. Введен в действие постановлением Верховного Совета Республики Кыргызстан от 17 декабря 1991 года. №659-ХII
6. Закон Кыргызской Республики “О налогах с населения”. Введен в действие постановлением Верховного Совета Республики Кыргызстан от 17 декабря 1991 года. №659-ХII
7. Данные Национального статистического комитета КР за 1994г.
8. Указ Президента Кыргызской Республики "Об образовании государственных агентств и
9. государственных инспекций при Правительстве Республики Кыргызстан" от 10 февраля 1992 года № УП-39

Рецензент: к.э.н. Доолбеков З.Б.